

מפנקסו של חזן וברחן

טלפני מאה ושבעים שנה

מאת

יצחק ריבקינד

מוסד הכרתנות היה קים במזרח-אירופה עד גזירת השטד האחרונה⁽¹⁾. הכרתנות לא היתה תמיד שדה הפקר. בימי פריחתה וכשיא שלטונה ידעו אפילו מיכתב ברתנות⁽²⁾. בין הכרתנים הראשונים היו הרכה אנשי צורה ויצירה ובעלי שיעור קומה. עליהם אולי נאסרו הדברים "שהיו מכני עולם הבא כשכיל שהיו אנשים שמתנים"⁽³⁾. האחרונים, בני-דורנו, בוחרו סמאת הקשרים, היו אפינונים, שירי כנסת הכרתנים ידועי-שם⁽⁴⁾.

(1) בכרוניקה של הימים האחרונים אנו קוראים, כי עלה ארצה אחרון הכרתנים בישראל ישיש מופלג ששמו היה הולך לפניו בנסות פולין הקונגרסאית ביותר בסתוות טוטאשוב-לובלסק בתור ר' יואל ברחן, ששנינותיו היו שגורות כפי העם וחכיכות על החסונים⁽⁵⁾. (ה צ ו ס ה, כט תשרי, תשי"ח).

(2) פנקס מדינת ליטא, סימן תתקעו.

(3) אורתת צדיקים, אמשטרדם תצה, לה/ד. תרגום המקור התלמודי: הנך נמי בני עלמא דאתי נינהו... אינשו בדוחי אנן, מבדהינן עציבי (תענית כב).

(4) ספרו לי יודי הסופר י.י. טרונק ואחי הצעיר אהרן, מוצל מהניהנום ההיטלראית, כי בשנים האחרונות, קרוב למלחמה העולמית השניה, היו כבר בדהנים בפולין, אשר השמיעו את תרוניהם ומילי דבדיתוחא לפני נשים בשפה הפולנית מעורכת אידית ועברית, סימן לבדתנות מודרנית לפי רוח-הזמן.

בארצות-הברית, בימי ההגירה ההמונית משנות השמונים והתשעים ואולי גם בראשית הטאה הזאת, גלו עם גולי ישראל סמורת-אירופה גם ברתנים שהחזיקו עדיין במקצועם. הכרתנות היתה עוד אוסנות, המפרנסת את כעליה גם באמריקה. ברבות הימים נתבטל, כנראה, המוסד העממי הזה לגמרי ואת מקומו תפסו מנהגי-חתונה חדשים, שלבשו צורה והיו שלא ידעו אבותינו.

נוכחתי, בסוף חרף או בראשית תרפא נפנשתי בניו-יורק עם ברחן ידוע-שם בפולין, הושים לי כרטיס-בקור, השסור אחי, ברחן צבי נתן זווילונה בנדון (הוא בוודאי אותו הברחן, שסמנו שאב אלום "לשון כלי-זמרים". ראה: מלאכות און בעלי-מלאכות, ורשה תר"ם עמ' 39). לא עברו שבועות מעטים, נפנשתי אתו שוב והוא מושים לי כרטיס-בקור חדש הרכ וכו' מסדר

MINKOFF

מן התקופה הברחנית הקדומה, נשתיירה ספרות מעטה מאד, כמעט ולא כלום. צדק דרויאנוב בכתבו על "הכרחן שלנו": "ספרות זו של "המארשליקים" כולה יודית, וכולה — או כמעט כולה — היתה בשעתה ספרות שבעל פה, ומשום כך כבר נשכחה כמעט כולה. וחבל! לא בכולה, ואף לא ברובה, אבל כמעט כולה היו הכרקות של שירה ושל נפשיות אמיתית. היו בה גם פרקי הוי — או, לפחות, רמזים להוי, שגם הוא כבר נשכח⁵).

מכחינה זו יש ערך לא מעט לכתב־יד, הנמצא בספריה הסמינר התיאולוגי בניו־יורק (מסומן במספר 76664). אשר קראתי בשם "פנקס של חזן וברחן", הכולל פרקי הוי יהודי, מנהגי חתונה ודברי־ברחנות מטחציות השניה של המאה הי"ח. אז כבר החלו ימי־ירידה ובא שמשו של הברחן בטערב, אבל עתידים היו לו עוד ימי זריחה וגדולה כמרח־אירופה כמשך כל המאה התשע־עשרה.

חמחבר־המאסף מזכיר שמו כמה פעמים "ונראה להכותב שמואל הקטן" (14:), בזמנו לכלה אקרוסטיכון מפורש "שמואל כהן חזן" (17). "ונראה לי הקטן שיין כהן" (19:): "אך אני הכותב שמואל כ"ץ" (31:).

בשני מקומות רשם את החאריך "לקטתי מספר... יום ו עשיק מטות חקלג לפ"ק" (13), "מה שחנני ה' לחדש לדרוש על ברית מילה, שנולד בן למזיט להקצין הרב משה בהיד קניגססופין 6 ביו' ה' ט"ז אלול הקלזיין" (18). דברי־הברחנות שלו, זמר לחתן וכלה, נמצאים בין שני התאריכים האלה, דפים 15—17.

הישובים שהוא מזכיר בכמה מקומות, כולם הם בכיארן. אם מוצאו משם — קשה כמובן לדעת, אבל שדה־פעולותיו השתרע על הסביבה הזאת, אין לך ראייה גדולה מזה. כי ר' שמואל כהן חזן היה מדרום־אשכנז, הדיאלקט האירי שלו מעיד עליו.

כתב־היד הוא מעט הכמות, 35 דף, (חזן מספר דפים ריקים כראשו) בגודל 16 x 10 ס"מ. חכנו רשימות מקצועיות, טיפן רפרטואר של חזן וברחן, אשר רשם לו ענינים שונים לעת־מצוא. להשתמש בהם בשעת־הצורך בסעודות־מצוה: ברית־מילה, כר־מצוה, חתונה ועוד. כראש כתיב "הא לך שטות האנשים להתחלות אגרה ולאנשים סכובדים" ואחר־כך — חרושי תורה ואגדה, שהם מועתקים מספרים

קדושים. כאשר ראה את תמחוני הגדול, פנה אליו ואמר: אל תחמה, הברחנות פה אין לה שום אחיזה בחיים, עברה ובטלה, ובראותי כאן את מסדרי־הקדושים בחתונות שהשתתפתי בהן, אמרתי לנפשי: כתיב קדושים יודע אני הרבה יותר מהם, שכאמת אין לפי כבודי שיהיה לי עסק עמהם, אם־כן למה אקפה את חיי ויגרע חלקי. כך נתגלגל ברחן פולגי לרב ומסדר־קדושים אמריקאי... שהוא כבר עכשיו בעלמא דקשומ.

(5) הארץ, תל־אביב הרצו, מס' 5351 (טו אדר).

(6) Königshofen = ישוב בכיארן.

שונים ומהם דברים שפי שמועה וכשם אומרים: "כשם הרב מהו נכריאל וצל בניש". "כשם הנאון מהו משה ראפף וצל מפפ"די או מהם "שמעתי בשם הנאון אביד מקק פפ"ד, על דרך מוסרי".

חיבה יתירה נודעת לו לנוטריקון, גימטראות, ראשי־תיבות וחידות. — סוג יצירה, האהוב ומקובל על הברחנים כמיוחד, וכל ספרות הברחנות גדושה בהמצאות אלה. לא למותר להביא כמה דוגמאות כאן מאוספו של החזן שמואל הכהן:

(א) וקרא שמו ישראל, מצאתי לפי שהשם ישראל, כולל שטות האבות ואמהות יצחק רבקה שרה אברהם לאה.

(ב) אברהם אותיות רמ"ח, נגד איברים שבאדם, וזה כרונו רחם הזכור, כלומר תזכור זכות אברהם.

(ג) מיכאל אותיות כלאים: לפי שהוא מאש ומים.

(ד) שמע ישראל, שמע ר"ח שחרית מנחה ערבית גיפ צריך להתפלל ביום.

(ה) אמרתי אעלה בחטר ר"ח אחרונ ערבה לולב הרם.

(ו) שובה ישראל עד ה' אלקיך. שובה ר"ח שב ועסוק בדברי [ה]תורה.

(ז) צפנת פננת ר"ח צדיק פטיפט נגד האוחו. פוטיפר ענה נפשו הנם.

(ח) את שני המאורות הגדולים ר"ח אשה שצריך להדליק שני נירות ז'. וכו'.

(ט) כי הוא יצילך מפ"ח יקוש. ר"ח מצפה פת חבירו. יסורים קשה, ואשתו שופטו זהו שארזיל המצפה לשלחן חבירו או מי שאשתו מושלת עליו. חיוו אינן חיים.

(י) משה קבל תורה מסיני ומסרה וכו' רמו בפסוק מאזני צדק, משה, אנשי כה"ג, זקנים, נביאים, יהושע.

(יא) ואקחה פת לחם ואקחה ר"ח ל[נס]פרע החר הגורה קודם אכילה ושחיה, פ"ח פ"ח תבא להים לירי חולי טים [? פעמים].

(יב) מזרוע זרע לטינה ר"ח מזל, אין לך כל עשב שאין לו מזל.

אלה הם קצת לקוטי כתר לקוטי מרשימותיו בנושא זה. תנא ושיר. רק החלק האירי כולל הדברים המקוריים שלו. שלשה דברים — עניני חתונה ואחד —

(7) באותו ענין כדאי להעיר בנדון כמה מנהגים ומעשים להדלקת נרות בחופה ועל טעם שני נרות, שכתב ר' משה בר אברהם, משה משה, קראקא שניא, קפט ע"ב: "ויש מקומות שנהגים שכל השייכים בה נושאים נרות הרבה לפניו, וביש מקומות וזרקין נרות דולקות, כמו שכתב התשב"ץ רמו למתן תורה, שנאמר ויהי קולות וברקים, וביש מקומות אין הנהגה הוה, רק השני שושבונים, כל אחד יש לו נר אחד בידו. ונראה לי הטעם לשני נירות אלו, כי לאשה יש לה רניב אברים ולאיש רמ"ח, ובדיבוק איש ואשה הסת"ק בי"ם [בי פעמים] נר, לכן נושאין שתי נרות לפניהם, לרמוז לווינוג איש ואשה. ועוד שני פעמים נר בגימטריא פ"ז ור"ז הוא סימן שיהיו פרין ורביץ".

פרודיה הרוזה חדרה שנאת-גשמים. הפרודיה הערוכה לפי דיני-חסדר מוזרה מאד בתכנה "הרי אני מוכן ומזומן ווייכר קלאפין". היא אינה בלשון נקיה כלל. צורמת את האוזן, אולם לפי הסיום איננה מעשי ידיו להתפאר, אלא קיבל אותה מליצן-חרזן ומוסר אותה בשמו:

כתבתי זאת לזכרון ולאוח

בשם הגאשט המפורסם בכל המדינות

בשמו איצקל די בעל השמועה לספר ובעל הקטפות

השם יזכור לנו זכות אבות 8.

שלשה הדברים שאני מפרסם כאן, הקדמתי את רשמתי-המסע והאור החתונה בכלל (I), אף שזה נמצא כמעט בסוף כתב-היד (דפים 32: — 34) והשאר — כסדר כתיבתם שם, זמר לחתן וזמר לכלה. הזמר לחתן לא נשאר רק בכתב, כי אם נתפרסם ונתפשט גם על-ידי אחרים והדפוסו לעווענשטיין בשם "איון חתן ליד", מאוסף שירי-כלה שלו, בהרבה שנויים 9. הנוסחה שלו מתחלת: "היום הרח עולם", ואילו כאן התחלה אישית: "אני הוא המדבר אליכם אלה הדברים", כמו שיצא ראשונה מהמחבר, ומחאים יותר לאקרוסטיכון של אלפא-ביתא. בנוסחת לעווענשטיין חסר בכלל הבית החמשי (הסתר פניך מחטאי) לעומת זאת, יש אצלו הוספה במקרה שהחתן הוא יחוס (ראה II. הערה 9). נוסף על-ידי בדתן אחר.

לעווענשטיין היטיב להעיר, כי אוסף שירי-הכלה שבידו שייך למאה הקודמת וכי הבדחנים בדרום אשכנז חמו מלפני חמשים שנה, היינו באמצע המאה התשע-עשרה. אבל ככל חכמי ישראל באשכנז עוות גם הוא כהדפוסו את השירים לא בכתב העברי שבו הם רשומים, כהודאת עצמו, אלא באותיות לועזיות והלעות המשפט והניב, "טייטש" ממש.

בהדפוס עכשיו את הזמר לחתן מחדש כמו שכתוב ובסגנונו האודי, ושני הדברים הנוספים, שהם חדשים לגמרי ומתפרסמים כאן בפעם הראשונה, הרי יש בשלשתם גם משום תקודה לשונית של הדיאלקט האודי המדובר כפי יהודי בייארן בשליש האחרון של המאה השמונה עשרה.

הזמר ליכלה פלעכטין יש לו ערך מיוחד. הוא מראה קודם-כל, כמה החסידו מנהגים כחיי העם וכהוי היהודי ומהו סוג מיוחד בין "שירי-כלה" בכללותו.

(8) פתגם אודי גורס: זכות אבות, איז קיין קאטאוועס. (בערענשטיין, יודישע שפריכווערטער, מס' 1477).

Mitteilungen... für Jüdische Volkskunde, 1899, 47-50 (9)

(10) השירים הראשונים מסוג שירי-כלה הם: שני שירים עבריים-אודיים שנדפסו בסוף ספר מצות גשמים, ויניציאה שס"ח (רמשיש קטלוג כודליאנא מס' 3682) וימיין כלה ליד מחנאון מוהר"ר יעקב אולמא ז"ל, שיר עברי-אודי באקרוסטיכון כסול "יעקב כר אליעזר

מקם קליעת השערות נהפך בסרך הדורות למחזה דרמטי בסדר הנשואין. ראשית הטקס נעוצה בוודאי בזמן קדום בלתי ידוע. כרי, כי מקורו כאותה האגדה של חתונה בראשית, נשואי אדם וחיה, "שקלעה הקביה לחיה", אשר בעל הזמר, שבואל כהן חזן. מזכירה בחרוזיו 11).

בעקבות הזמנים נסחו וזושטשו המקורות, נשתכחו הטעמים ונתנו טעמים חדשים 12). מהם דברי הבאי 13).

וצ"ל חוק". נדפס בסוף ספר מנהגים, ויניציאה 1593. (דודון, אוצר השירה והפיוט, כרך ד', עמ' 175, מס' 166*). קרוב לאותו הזמן (בערך 1595 — 1605) נאספו שלשה שירי-כלה באוסף שירי-עם של איוויק וואלך מוויטבישא, שהדפיסם פ. רוזנברג בטרנסקריפציה לועזית ב-Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland, כרך II, עמ' 289 — 291. מכאן ניסו להעתיקם באותיות המקור: שולמאן, שפת יהודית-אשכנזית וספרותה, עמ' 189 ואילך (וראה שם עמ' 192 עוד שירי-כלה), באסקי, אנטאלאניע פינף הונדערט יאהר אידישע פאעזיע א', 40. ועד היום לא נדפסו עדיין השירים האלה בשלמותם ובכתבם! שיר-כלה אודי-הולנדי מסוף המאה הי"ח, פרסם י. ס. היללעסום, פילאלאגישע שריפטן, 1928, כרך II, עמ' 345-352. על מהות היכלה-לידר" והכנס, כבר הניב מחבר ספר המוסר המופתי לנשים, משה הענוכש, בהעיקבו שמצוה אמנם לשיר לפני הכלה, אבל לא יחברו ולא ימלאו את השירים בדברי לעג, עוות ונבל-פה. "אונ עש איז איין גראשי מצוה דש מן זינגט פויר דער כלה צימליך איז ליפליך ניט מיט האכין גישרייא — אונ ניט פר לושט אודר בויכרויא וועגן, אזו וול מן סכין כלה לידר. אונ' ניט גישפויט, אודר עוהקייט, אדר שענטליכא ווארט". (ברנט שפיגל, האנוי שפיו, פרק לד).

(11) כברנט שפיגל שם. בפרק על הנשואין, מובא שיש לומר בשעת הכנסת הכלה לחופה על מקם קליעת שערותיה של חיה, הכלה הראשונה, וזה השפיע בוודאי לא-מעט על הנשים להחזיק במנהג אמ-כל-חיי.

"אויך וול מן איר פיר זינגן ויא הקב"ה חוט הוה ועלברט גיבלאכטן, גיטנצט מיט איר אים גן-עדן — ער בראכט זי ווי מן איין כלה פפליגט צו ברענגן הויפּש אויף גימאכט אונ' גיבלאכטן מיט טנצן אונ שפרינגן — אונ' אל דער ווייל דש מן דיא כלה מן ציכט אונ' פליכט אונ' פירט אונטר די חופה". מענין, שבשיר-עם נשתמר שיר-לשון מן המשפט האחרון: "מען פלעכט זי, מען צעכט זי, מען טוט זי אן" (יידישער פאלקל אר, בעריכת י. ל. כהן, וולנה 1938, עמ' 46, מס' 91)

(12) בדתן אנונימי דרש מפנקמו טעם זה:

וואָרום כשחבר בית המקדש גזרו חכמים שלא יעלה

עטרה על ראש הכלה והחתן

וועט איר מיך וועלן פרעגן פאַר וואָס? וועל איך אייך וואָגן,

כדי שלא יתיה במלואה, עם זאל גיט זיין פאַר פולט השמחה-והששון

דאָך האבן די חכמים דאס גיזען פריער צי פאַר רעכטין

דאָס איז דאָך דער כלות הכבוד, אז מען מוז איר קודם החופה

אירע גאלרענע האָר צו צופלעכטין.

בימי טהריל ניסקו: "מה שהכלות הכתולות פרועות ראשן וסותרין קליעה שערן, מפני שצדיכין טבילה וחפיפה הראש. ומטעם זה חברותיה סועדות עטה כשחר מאכלי חלב ודגים, שאין חוצצין בין השניים. והמנהג שגם שאר הכתולות פרועות ראשן וסותרות קליעתן, כדי לחפות עליה לצניעות, שאין לגלות שמיחדת היא לטבילה." (הלכות נישואין) 14.

(דער קרוסער סארשעליק מיט אכלינד אויג, ווארשא תש"ד, עמ' 13. ידועה לי הוצאה: לעמבערג תרל"ה).

13) ראה: אברהם אליעזר הירשאוויץ, אוצר כל מנהגי ישרון לכוב הרץ, עמ' 28 סימן ה' שמנהג זה קשור בגזירת הכעל לספסר תחלה, לכן כסו את פניה, שלא יראו שהיא בתולה וסתרו שערותיה שההיה מגונה באותה שעה ויחשבו שהיא סומה פרועת ראש. ואף שנתכטלה אח"כ הגזירה בארץ יהודה, נשאר המנהג לזכר או מפני הפחד. ובככל לא הייתה הגזירה, לא היה מנהג זה קים, לכן אלו שאין סותרין שערות הראש עושין ככני ככל. עד היכן הגיעו הלופי מנהגים בין כבל ויהודה ואנחנו לא ידענו?!

14) כוא וראה מה שעשה הוטן, בימי טהריל השתדלו ככל האפשר להסתיר, מפני הכושה ויכל כבודה בת מלך פניסה" את ענין הטבילה. חברותיה שסתתפו בטקס זה "כדי לחפות עליה לצניעות". והנה בדרות מאחרים עשו כל מה שאפשר "לגלות שמיחדת היא לטבילה", עשו כל מיני פרסום ופוסביות יתירה, לוו את הכלה לבית-הטבילה אפילו ככלי-זמר ורקודים!

בבראדי — גליציה הוו, לפי פרנקל, סאות נערות לבושות הדר, טובילות את הכלה בצהריים דרך הרחובות לבית-הטבילה. בראש התהלכה — ברחן רוכב על סוס ופניו כלפי אחריו של הסוס, הסבדה כתעלוליו והתוליו את קהל-המלווה (Sulamith, Leipzig 1806, p. 231). דרויאנוב (לעול הערה 5) סביא את העובדה בהארה אחרת, כאילו כך נוהגים "בקצת מקומות" ו"עם ערב" ומנשמו מוסיף, אף שאין שם שמץ רמו לכך, הסברה זו: היה הוא רוכב על סוס לפניו, וכעיוותיו המנוהכות וכאופן רכובו סבב כל העינים אליו ומסלקו מן הכלה, הכובשת פניה כקרקע, וסתברותיה, המסתבשות גם הן. אם שתפקידו של הכדחן הרוכב היה, לפי דרויאנוב, כדי למעט בהפגנה ולהסב "כל העינים אליו", הרי אין לך דוכני, פרסום גדול מעצם רכיבה ותהלכה זו, למה היא באה ככלל? כללו של דבר, כי רכיבה סבדהת בזמן תחונה הייתה הופעה מקובלת.

* בשאלת ענונה ארוכה ומסוככת בענין גט שנתנו לאשה ומסתפקים אם הנותן הוא בעלה או לא. והמעגן משחק שם תפקיד של אחד שהוא שנים. והנה בנבית-ערות אחת, נשתתרה חסונה של רוכב-סבדה כזה, בשעת חגיגת נישואין בפין, סחוו פוון, קודם שנת תקכ"ז בערך: "וכאשר ראוהו יאקב הנ"ל, הגיד אליו: דוא בישט כינש, דש איז ניט זויא איין פערר, אלש זויא בישט נוועון בפין [Pinne] על חתונת אחותי מעסכה אלש בישט גריטן אויף איין רעכט פערר, דיין פנים צום זנב, איין מאשט הארן אין דיין סה. וכהיום ריישטו אויף איין פשקוויל פערר" (הוא סוס עשוי "עם כלי שיר כדונסת סוס מסש") צלעות הבית, בסוף הספר: בית סאיר להרב סאיר פוונר, פ"ט דאדר תקס"ו, סימן ט סעיף טו.

ברכות השנים, הטקס של קליעת השערות, לא היה קשור כלל בטבילה, אשר נערכה גם היא, כאמור, ברוב עם, אלא היווה מעמד חגיגי-דרמטי מיוחד בתכנית העשירה של החתונה וסידרה המגוון, שנקרא "באוועצן" (הושכת הכלה) ואחריו בא מעמד דומה לו "באדעקנס" — שני מוסמטים נשגבים בהוי-הנשואין. מסקור חיצוני אנו למדים, כי השמש היה עובר בחוצות ומוסין בקול רם: לקליעת השער! לקליעת השער! (צום פלעכטן) 15). עדר-ראיה זר מספר על הטקס כי בשעת הקליעה, היו חברות הכלה והנשים שרות שירים יהודיים (Lieder in deutsch- Jüdischer Sprache) שתכנם מצוות נשים, חובות אשה נשואה כלפי בעלה ובחיי הנשואין החדשים בכלל 16).

וכן מעיר גרינבוים, כי כל הנשים היו נוכחות במעמד הקליעה וסומרות שיר ארוך כנגדו עצוב וכולן כוכות והכלה — עולה על כולן בכביה, היחה מתמוגגת בדמעות. הטקס, הוא מוסיף שם, נתכטל עכשיו, כמו כמה מנהגים אחרים, אך נשתמר עוד בישובים פה ושם 17).

מכל המקורות הטובאים, אנו רואים את ערכם הגדול של השירים, וכמעט

גוטלובר מספר: "אחר תצית היום בשמחות תוכל הכלה לבית המרחץ בתפוס ובמחולות, ונשים וקנות מרקדות לפני הכלה" (זכרונות סימי נעורי ורשה 1880, ח"א, עמ' 30). ראה גם ש. ווייסנברג: תחונה יהודית בדרום-רוסיה, MeJV, 1905, הוברת XV, עמ' 64. הכדחן הנודע י. ויומאר מזכיר ג"כ את הטקס הזה, כעצמו אסנס לא ראה, אלא שמע על אודות זה מלפני ארבעים שנה מפי כלי-זמרים וקנים. (פנסק פאר דער געשיכטע פון ווילנע פון מלחמה און אקוסאציע, בעריכה ולטן ריווען, וילנה תרפ"ג — 1922, עמ' 873). וכן יהודה אלז: "ושמעי מפי נשים וקנות, שלפנים נהגו כפולין להוביל את הכלה לטבילת מצוה דרך רחובות העיר בלויית הרבה מקרובותיה וכלי זמר סנגנים לפנייהם כחליבתן ובחזירתן" (העברי, תרפ"א גל' ד', עמ' 12). משה לערער מוסיף גם הוא, כאשר הובילו את הכלה לטבילה יצאו לקראתה בכלי זמר, סחנגין * כרחיבות". (אן אמ אל יקע יידישע חתונה אין כעלס, יידישע פיל אל א גייע, כ"א, עמ' 392). הבאתי עדויות רק מיהודי רוסיה, פולין וליטא, אף-על-פי שאפשר היה להרבות בראיות גם מיהודי-סוריה ושכני-ישראל אחרים. אלז מוסיף שם "וכן היה המנהג אצל הסלבים". לפי דעהי, אין כאן המקום להשוואה אתנולוגית, כי יש הבדל גדול בין סרחן ומקוה. שם רחיצה והחפיפות סתם וכאן הכל יודעים כלה למה נכנסת למקוה.

A. Würfel: Historische Nachricht von der Judengemeinde (15 in dem Hofmarckt Fürth, Frankfurt-Prag 1754, S. 134-135
 P. Ch. Kirchner: Jüdisches Ceremoniel, Nürnberg 1724, 178 (16
 Jüdischdeutsche Chrestomathie, Leipzig 1882, 344 (17
 * אנב: בפועל זה משמש טהריל "ויש מקומות שסחנגין אז סחול המצוה".

שלא יצויר הטקס בלעדס, וזה מעטים אלה שנשתיירו¹⁸). גם מבחינה זו יש השיכות לשיר הסחרסם כאן.

בעוד הסנהג של קליעת השערות עבר ובטל במערב, עדיין היה מקובל וקיים במזרח-אירופה, בליטא ופולין, והחטיר שם עד הרור האחרון כמעט.

פ. וונגרוכ מתארת את החונת אחותה כדיוק טלפני מאה שנה, בשנת 1848, ואת החונת עצמה כעבור שנתיים ומזכירה את חיותיה והרנשותיה בזמן קליעת השער. (19). זיוסאר מוסיף כמה קוים: "האמהות והסבתות עמדו מסביב הכלה ב"הבדלות" דולקות, המקלעות פרועות, אהרות גזוזות לנטרי, "כלי זמר" נגנו "אבאזעצנס" — נגון עזב, הכדחן השמיע דברי-זמר, ככיות ויללות לא היו פחות, מכפי יום-הכפורים לחפלת "ונתנה חוקף"²⁰).

גם דרויאנוב מספר: "קודם החופה מנשבים (בעועצט טעין) את הכלה, הנשים הסובכות אותה מטפלות בקליעת שערותיה, הכדחן משמיע לה דברי מוסר על גורלה והיבוחיה לעתיד והיכלי-זמרים מנגנים"²¹.

חקון פיוטי טצא הטקס ביחחונתה של אלקה לטשרניחובסקי, אידיליה פולקורית מפליאה, שאין ערוך לה בספרות-ההוי ונשוואין:

אַז תְּסַבֵּינָה הַנְּשִׁים הַנְּשׂוֹאוֹת וְיִבְדְּן נָר דּוֹלֵק,

אַחַת אַחַת קָרְבוּ, בְּבִכְיָה וְדַמְעוֹת נֶאֱנָחוּ.

אַחַת אַחַת הִתִּירוּ צִמָּה וְצִמָּה צֶל רֵאשָׁה,

יַעַן כִּי רֵאשָׁה הַנְּתַקְדָּה כְּבָר צְשׂוּי מִחֲלָמוֹת וְצִמּוֹת.

גְּדֵלָה הַבְּכִיָּה, כִּי כָּבוּ הַנְּשִׁים הַנְּקֻנּוֹת וְהַנְּתוֹלּוֹת,

בְּקִתָּה הַפְּלָה גַם הִיא, מִתְמוּגְגָה בְּדַמְעוֹתֶיהָ.

עַמֵּד הַפְּדִתָּן וְדַרְשׁ דְּרָשְׁתוּ עַל סִפְסַל גְּבָה

בְּנִגּוֹן-אַבְלִים וְקוֹל-בּוֹכִים, וְהִבְסֵ וְהַכְנֹר מְלוּיִם.

18) שני שירי-קליעה מהמאה השבע עשרה פורסם ב. וואלדברג ב-Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland III, 78-82. אלא הוא מקשר שם בטעות את קליעת השערות עם גזיון, שיש לעשות באופן חגיגי, במצוה או סנהג, עוד לפני החחונה.

19) Memoiren einer Grossmutter I (1908) עמ' 178, כרך II (1910), עמ' 73.

20) סגס (ראה לעיל 14), שם, את הכדחן החשוב והמפורסם בשעתו בגלילות ליטא, יעקב זיומאר, ראיתי בימי ילדותי ושמעתי על חחונת דודי ר' היים העליר בורשה, תמו תרס"ד.

21) רשומות א, 360 סי' ט.

עונים גס-הם לצמתו אַנְחָה פְּרִישִׁית, צְמָקָה,
וְקָהַל מִתְמוּגָג בְּדַמְעוֹת, מְבִכִּים הַפְּלָה הַנְּצוּנָה.
פֶּתַח בְּדַבְרִים כְּבוּשִׁים, מְוַהֲרָה צֶל מַצּוֹת שֶׁל נְשִׁים,
מְעוֹרָר אֶת-לֵבָה לְתִשׁוּבָה — וְסִים בְּדַבְרֵי-תְחִנּוֹמוֹת²²).

י. י. טרונק בתארו את טקס-הקליעה, מעיר אנכ: "טיהאט שוין כמעט נעפילט די שער וואס וועט זיי אָפּשניידן"²³ (כמעט שהריחו כבר את המספרים שיגזו את הצמות). כי היו זרוזים מקדימים, אשר נהגו בקליעת השערות וגזיון בסעוד אחר. כסרירות רבה מזכיר נוטלבר: "זוה דבר ההושבה הזאת: וכינו לה כסא כאמצע הכית וישבה עליו, ונשים בוכות חסבינה אותה ופרעו את ראשה וקלעו שערותיה ויביאו מספרים וגזרו הקלעות אחת אחת, והיא כרחל לפני גזויה נאלמה תשבי. אבל בסוף טסים בדברי נחמה יוכוסנו נפקחו עיניהן של בנות ישראל ותאמרנה כלנה כי טובה פקודת אדונינו הקיסר ידיה לבלתי גזון עוד"²⁴. דרויאנוב מזכיר את הטקס כענין של העבר הקרוב: "לפנים היו מישיבים את הכלה דוקא על מִשְׁאַרְת (לסימן ברכה ועליה) ובשעת מעשה היו גזוים את שערותיה, אלא הוא רואה כתגלחת זו, בשעה שהיא עומדת לצאת מרשותה ולהכנס לרשות בעלה — סמל השתעבדות יוכי בכלל שער שכאשה — המשועבדת לבעלה — ערוה"²⁵.

בדרך כלל מקובל היה לגזו את השערות לא קודם החופה, אלא למחרת החחונה. סהן גזוין, סהן בגלחין — הכל תלוי בזמן ובמדת החסידות של הסביבה והמשפחה²⁶.

22) ראה גם הסבוא לאידיליה זו וכדאי, לשם הנושא כאן, להביא קטע מן הסכת האידוי, ששימש כיסוד ליצירתו: "צו באדעקינס דינסטאג האבען דיע מיידליך געטאנצט. דער כלת פריצאסקע איז בעשטאנען פין פיל צעפאליך און אידער דער התן איז אריינגעגאנגען באדעקין האט מען דיע כלת אוועק געועצט אימיטן זאל און אללע ווייבער האבען צופלאכטען דיע צעפליך מיט איין געוויין. דערנאך האט מען געהילעט אנאנצע נאכט".

23) פוילן, זכרונות און בילדער, ניויארק 1944, עמ' 171.

24) זכרונות מיט נעורי, עמ' 31. פקודת ניקולוי נגד גזיות השערות של הנשים יצאה באפריל 1851. ראה: שאול גינזבורג, ריפוח אויף אידישע כנדים, בתוך: היסטארישע ווערק, ניויארק תרצ"ה, ח"ג, עמ' 306 — 309.

25) רשומות שם ובעמ' 361. את המשארת כסגולה וסימן ברכה מזכירים הרבה. גם טשרניחובסקי מביא "את-אלקה ערי המשארת" וישבה הכלה באמצע האהל על-גב המשארת כסלכה בקהל אמהותיה. אולי יש בתפגם "וואס טהוט מיין כלת?" — וי קנעט ויצענדויג חלה" (ברנשטיין, כלה 9) רמו לענין המשארת קודם החופה ולא כפירושו שם.

26) וונגרוכ שם, ח"א 183, ח"ב 74, ווייסברג שם, 73; לערער שם 393. לפי המקורות והזכרונות האלה, נוסף, אחרי הגזויה, טקס של צניפה (שלייערן) "מעורה" שלייקרווארמעס".

ברענני גשווינד דען קאפע אריין
 הן, וויא הב איך איין שמחה גיהט
 וויא דער קאפע הט אויף דען טיש טאן שטין
 דיא הענדל וויל איכס צו גוטין גרענקן
 זיא הט מיר דרייא אודר פיר טאל טאן איין שענקן.
 איך הב סיד דער קוויקט אין אלי מיינה גלידר
 איך וועלט איך ביקומט בלד זוא איין קאפע ווידר.
 גוטן קוכין אונ פלאטץ (4) הב איך איין גרונקט.
 עסט נור זוא פיל אז אייך דונקט (5).
 הן, דער זכונת] פון אלי צדיקים זול איר בייאשטין
 סכלונת צו נכט (6) הבין מיר איין חשובי מאלצייט גיהט (7).
 מיר זיין אלי ווארן זאמט.
 אין ווירטץ היוז כיד איך גלעגין אין איין גוט בעט.
 ווען אירס גור אלו אזו העט.
 צו מארגנס הבין מיר גיארט (8) בכוונה.
 אז ווען עז ווער ראש השנה.
 הן, מיט דען קאפע הבין מיר טויזן ווארטין
 ביז סן ווירט צו דען טיין (9) גין.

(4) פלעצל, ריקי.

(5) dünken, כחפצכם, כטוב בעיניכם, כאן כמובן כנפשך שכער.

(6) בליל לפני התחונת נהגו לתת את הסבלונות, "קודם אכילה יום הי בערב, או ליל

ה' כשיושבים המסובין עם הכלה על השולחן" (שו"ת ר"ם סיגן, סימן קט).

(7) "ואחר נתינת הסבלונות אוכלין... דהיא סעודת סבלונות דחשיב ליה סעודת מצוה"

(שם) ור' יאיר חיים בכרך, כאשר בא לתת "גדר וכלל לסעודת מצוה" כותב: "רק סעודת ליל סבלונות שלפני יום החתונה, אחר דהוא מנהג נתינת סבלונות בכל סדינות אלו והוא מעין קדושין, שהרי פליגי בנמי אם חוששין לסבלונות, גם קריגן שם הסעודה על שם מעשה זה יש להחירה ואסם זולתו". ובסוף תשובתו עודנו מוסיף: "ומה שעושין סעודה אחר כחובת התנאים שקרוין קנס טאל ידאי לא מקרי ס"ם [סעודה מצוה], כי אין זה סעודת אירוסין דבימי הש"ס, שהיה אחר קידושין" (שו"ת חות יאיר, סימן ע).

(8) התפללנו.

(9) שמחה ותהלוכה חגיגית כיום החתונה בכקר, "בעלות השחר היה קורא השמש לבא לביה וחיה קורא אנכ לבא אל המיין" (סהר"ל, הלכות נשואין), "ובבקר הולכים החתן והכלה לחצר ביה לעשות טיין כמנהג העיר", "וכן אגן עבדיגן ג"כ בנישואין כמה סימנים המורים על ענייני הצלחה, כגון באכות בשעת טיין המורה לאורה ושמחה" (שו"ת ר"ם סיגן, שם). בשעת הימיין היו וורקים על חתן וכלה חטה ואומרים: פרו ורבו! וגם לסימן ששלום

אותו התהליך עבר גם כן על כסוי-ראש האשה הנשואה. לפנים החמירו דווקא כסמטפת-ראש עם מצחה רבת-השמות: שטערנטיכל, קופקע, טשעפיק. הויב, הייבל ועוד. כמשך הזמן התחילו להחיר פאה-נכרית (שייטל, פארוק). שראו בכסוי זה סימן של התקדמות רבה (27).

הרבה דמעות הורידו בנות ישראל היפות בשעת התנלחה או גזיות השערות. שהיתה מנולתן, בכו על עלומיהן שגזו יחד עם קרבן-השערות שהן מקריבות על מזבח האהבה והיי המשפחה.

כסוף עוד ניטה אישית. כאשר הודעתו בקיץ חרפ"ז לפרופ' א. מארכס על האירוסין שלי, הוא כותב אלי מברלין: "כמו ב' שעות אחרי קבלי מכתבך, קניתי כ"י קטן שמצאתי בו ב' שירים בלי יהודית א' לחתן וא' לכלה. האין זה תמוה? אמרתי שסימן טוב הוא ואם אינם נדפסים, עליך להוציאם לאור". והנני שמה שמצאתי עתה שעת-כושר לשלם חוב ישן ולפרסם את השירים האלה ולהקדישם לבעל-היובל, שהוא דוד רעיתי, ידידי ועמיתי מאז, חבר לישיבה אחת — ולזיון, קרוב לי כבעל-מקצוע במחקר, פולקלוריסטון בחסד ובכשרון רב, מגלה עטוקות במסמני לשון העם והוקר נאמן את חיי העם ומנהגיו ובכללם מנהגי-החונה.

[חתונה יהודית בדרום-אשכנז]

במאה שמונה-עשרה]

אבותי כי בטחו (1)

לאזט אייך זינגן וויא עז הט ננגנין צו
 וויא איך בין אויף דער חתונה גפארן.
 הט עז סיד זעהר גפרארין.
 וויא איך בין קוסן נאך טילדיך (2) אניין.
 הט דיא בינלה (3) גיזאנט

(27) וונגרוב שם כשני המסומות.

(1) מליחה י טבת. אולי יש כאן רמז לתאריך החתונה, שחל קרוב לאותו הזמן. יהודה אלזט הרטים יור-קלפים קצר, המתחיל גם הוא ב"אבותי כי בטחו". ראה ספרי דער קאסן קעגן אוארט שפילן ביי יידן, 145.

(2) Miltsch, כבר בנייאון.

(3) שם חיבה ותקנה מן בינע, בינה. אלכסנדר הארקאוו במלונז המשולש יודיש — ענגליש — העברעאישער ווערטערבוך, ניוארק תרס"ח עמ' 526 הערה ז מעיר: "בינע איז מסתמא דאס ועלבינע וואס בונע" Bona, כמשמעות טובה. השערתי היא, כי בינה-בינע הוא תרגום השם העברי רכורה.

דיא צייט הט סיר צו לנג גווערט.
 הב איך פון דיא לייט ביגערט.
 לאזט אונז ערשט קאפֿע טרינקן אין שמחה וששון.
 איס (10) מן צום טאן (10) פירט כלה אונ חתן.
 דא ווער איך זיין פרוא.
 ווייל דער רב איז נאך ניט דא.
 הן, צום טיין (10) פירן איז קיין קונשט.
 זולכה איז אום איין זונשט.
 אחר זה איז דער רב קומן
 הט מן דיא שארכליך צו בראכין (11) אונ סכלונט געבין (12).

יהיה שורה ביניהם ואקרא קאי, דכתיב: השם גבולך שלום, חלב חטה ישביעך. בקצת קהלות שבו כסף בחטה והעניים לקחו אחריו-כן את הסעות. (מנהגים, ויניציאה שנג, סוף עמ' עה. במקור האירי שם "קורן" [שפון] כמקום חטה, אבל בכל יתר המקורות טובא "וויין" [חטה]).
 כנראה שהמנהג היפה לשום דמי-עניים בחטה גרם לכמה תקלות, לכן מצאו באמשטרדם לנכון לבטלו "אך זאל דער טיין פון קיין געלט אין דעם וויין טאן, דש הלילה קיין (מכשול) דער פון קומן זאל" (תקנה לסעודת מיום א ערב ר"ח חמוז תפ"ב (דף בודר)).
 ה"טיין", כמנהג אשכנז, התמיד קיומו. וכותב החתם-סופר "המנהג הזה הוא כהווייתם וצורתם גם עתה בפ"פ דמיין ובכל פרוודתי [=פרווריה] (אהע"ו, סימן צה). ואע"פ שבספר מנהגים, פ"ג דמיין תקב, נשמטה הפסקא על מהנת עניים שכתוך החטה, העולם כמנהגו נהג, כעדותו של פרנקל, אשר התנגד בדרך כלל ל"טיין" וגם מנהג זריקת החטים לא נראה כעיניו: "Welches Ganze zwar einen sehr lächerlichen Anblick gewährt".
 בכל זאת צד טוב בזה, שעניים נהנים, לכל הפחות, ואוספים כסף (Sulamith, 1806, 232).
 גלגולו של מנהג זה, יש לראות במנהג-ליטא, שפביא דרויאנוב: "כשהחתן והכלה שבים מן החופה יוצאים לקראתם שואבי-מים כדליום מלאים, והחתן והכלה זורקים מות קטנות אל חוך הדליום" (רשומות א, 361). גם כ"החונתה של אלקה" מתואר המנהג.

נירמן סעיר כי מקור המלה טיין—Meien הוא כ-mhd והוראתה עליוות ושעשועים, Geschichte des Erziehungswesens, III, 120, הערה 7. כהירגום העברי התורה והחיים ח"ג, עמ' 97 נשמטה האטימולוגיה לגמרי וכל הירגום ככלל שלא כצורתו ובחוסר דיוק, א. מנדלי, Sprichwörter und Redensarten מכיא אטימולוגיה דחוקה.

(10) = איירער, טרם, קודם.

(11) ראה לעיל, הע' 9.

(12) כתנאים נוהגים לשבור כלי חרס ולקרוא מו"ט! ראה יהודה אלזט, מחיי העם העברי, תרס"א—1920, גל' לט-ס: י. צ. לוישרבך, הטכס של שכירת כוס בחתונות (אנגלית) (1925) HUCA II עמ' 375 ואילך. שכרי-חרס ככלל הם מיטן כרכה ומול, וכל המוסף טרכה כהצלחה. ראה: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens (ערך Hochzeit) כרך IV עמ' 172.

(12) לפי התיאור הזה יש כאן ערכוב. שאחרי ה"טיין" ישברו שכרי חרס ויהנו סכלונות

איטלכר הט גוואונשטן חתן וכלה מזל טוב
 ביז מאה שנים בידה אננדר צו לעבין.
 דער נאך הט מן דען חתן געבין דיא נדוניא באר געלט.
 וויא ער הט גוועלט
 דיא כלה אונ חתן הכן גפאשט (13) הכן גהאפט
 יעץ גיט מן אונטר דיא חופה.
 הכין געביך מנחה גאורט גגריינט (14) אונ גשנופה (15).
 הן, דיא כלה הט גראכט.
 ווען איך נאר שון מיט טיין חתן אהרן לעב
 מעט נאך שטעכאך (16) גין.
 נאך דער חופה הט מן איין גוט הון (17) גכראכט.

וגם כסף נדוניא, אינו מתקבל כלל על הדעת, בפרט שבליה קודם חגנו סעודת סכלונות. אולי התרויים העבירו את הכדתן-החרון על סדר החתונה. אמנם למסור את הסכלונות על ידי הרב או בנוכחותו הוא מנהג קדמונים. והסכלונות "יהיה דרך ליתן לרב העיר או חשוב או פרנס העיר להוליכו לכלה ושאר קרואים וטובי העיר הולכים עמו" (שו"ת ר"מ סיני, שם).

(13) "ונחנו שהחתן והכלה מתענין כיום חופתן" (שו"ע אבן העזר סי' סא בהנהגה).
 greinen (14), ככה.

snupfen, snupfe (15) הטיפח, ילל.

Stetbach) Steppach (16) בשם זה היו בביארן שלשה ישובים. יהודי משטעטבאך
 נזכר כבר משנת 1364. ראה ס. שטרן, Die Israelitische Bevölkerung III. Nürn-
 berg im Mittelalter 13, [54].

(17) "מנהג שאחר הכרכה שאוכלין חתן וכלה יחד ביצה ותרגולת. והיה מנהג קדמונים ליחדם אחר בופן אות' הסעודה ויצא כל העם" (מהרי"ל). י. פרלם רואה גם במנהג זה השפעת-חיוק, מנהג אשכנז כלתי-יהודי, אשר רווח בימי הביניים לאכול תרגולת למחרת החתונה, אך מנהג היהודים — אחרי החופה. ראה: Beiträge zur Geschichte der Hebräischen und Aramäischen Studien p. 58 ועיין ערך Hubn ב-Handwörterbuch כרך IV, עמ' 454 ועי' שם גם עמ' 156 (בערך "חתונה"). ועי' עתה בספרו של ד"ר א. בראואר, יהודי בורדוסטאן, ירושלים תש"ח, עמ' 94: ליל התרגולות, עמ' 151: מון הכלה והחתן תרגולת עם אורו, עמ' 117: הונג אוכל תרגולת בחופה. זוהי "כפרה" כשכילם. והכיצה משתמשים בה כל העמים במנהגי חתונה שונים כסמל פריה ורביה. ראה ערך Ei שם כרך II עמ' 640. רק היהודים נהנו לסמל מסלי של "ביצה ותרגולת" מעם סוחר, להראות כמו התרגולת מסילה ביצתה בלי צער, כך גם הכלה תוליד בלי צער. "אונ' ספליגט דו הון צו עשן אונ איין אייא. כלומר וויא אין הון און צער מסיל ביצתה איז, אזא זול אך ויא און צער סוליד ויין" (מנהגים, ויניציאה שנג, עמ' עו. חור וגדפס הטעם בכל המהדורות של ספרו-מנהגים). מסתכל זר, א. מומאראקאב, תאר בספר מסעו תתונה יהודית במספרופול-קרים ומספר כי אחרי החופה הוליכו את הונג בכית החתן, תושבוים על-יד השולחן ונחנו לכל אחר מהם לאכול חצי ביצה טכולה באסר. לפי המחואר נראה שכאן סמל אכולות

הב איך מיר גראכט העט איך דו הון אליין
 איך וועלט בלד מיט פערטיג זיין
 רכי משה טובי' הט גבענשט שבע ברכות.
 אויף אים אלי הצלחות.
 הן, היצונד טוט מיין חתן אונ מיין כלה רעלי (18) לעב
 מיט אננדר אין דער קאסר אליין גיין.
 דו חתן שאליט הכין זיא אליין פר צערט.
 מיך אבר הן סן ניט גכערט.
 ברכה צו נכט הט עז לושטיג הער גנגיין.
 מיר איז ניט גוועזן בנגיין.
 געסין הבן מיר גינגו.
 וויין הכין מיר אלי גהאט אויז גלערט דען גרושן קרוג.
 אן זינגן הט עז ניט סנגירט (19)
 דען וויין הב איך נשפירט.
 אן גר שביע (20) הט עז ניט נפעלט
 אונ גינגו שנדר געלט.
 וויא איך עז מעלד
 הן, דער אהרן עפיגן הט מיך גאוכט (21) גר שיהן.
 זיין חכמה איז ניט צו נאציין
 ער הט מיר געבין שנדר געלט
 איין גרושן צווייאר כסתר פך דרייא פציין (22).

זכר לחרבן (א. יארמאלינסקי, א יודישע חתונה אין סימפערפאל מיט קנאפע הונדערטפופציק יאר, ייווא בלעטער XVII, 1941, עמ' 184). בקרים יש לראות את המנה חצי-ביצה כמדת חוץ וראיות. המושלמים נוהגים לכתוב פרשה 112 מן הקוראן על ביצה ולהאכיל כל אחד מן הנוג חצי-ביצה. ראה Handwörterbuch כרך II, עמ' 640, הערה 527.
 (18) הרב דובער קאראסקי, טיב שמוה גיטין, ווילנא תרל"ג עמ' 100 הכתיב הוא רעלא (רלא). הרב אברהם דוד לאוואט, בעל קב נקי, פיעטרקוב תרע"ד הי"ב עמ' 47 מוסיף: "כמדינתנו נמצאות רעליא". הארקאווי שם 530 רושם: ראלע. רעוחי מסרה לי שבקיר מולדהא ואקראטשים, פולין, היו נשים אחדות בשם ריילע. והשוה גרונוולד MzJV שנה יד (ויין 1911) חוברת ב, (לח) עמ' 78.
 (19) לא היה סחמור.
 (20) שביעה, כלומר אכלו לשיבע.
 (21) gehöht, רומפני. ו.י. לינעצקי כותב: "וועט ערשט דיין טאכטער געהויכט און געקריינט ווערען" (דאס פוילישע יונגל, ויין 1921, עמ' 108).
 (22) Batzen, סמכע קטנה בערך ארבעה צלמים.

איך הב עז בשמחה גינגוין.
 דער נאך הב איך אך ג' פין (22) ביקומן.
 דער זמר הט איין ענד.
 השיי זאל משיח זענד.
 הן, מיט אננדר זולין מיר און א"י גיין.

זמר לחתן

אני הסרבר אליכם אלה הדברי[ם].
 גיכט אכטונג אויף דען חתן ליד איהר כלי זמרים (1).

(1) בימי הבינים השתחפו כלי-זמרים נוצרים בהתנוות יהודיות, בהיותם מנגנים גם בשבת. החונה כלי מוסיקה לא היתה בגדר שמחה כלל. ולא רק החתונה עצמה, אלא אפילו בכל שבעת ימי המשתה התירו אמירה לגוי שינגן בשבת בכלי זמר. "זכתה רכ"י אבי העזרי דטיפוח וריקוד לא אסרו אלא לישראל, אבל גוי המנגן בכלי שיר בבית הנישואין אפילו אם ישראל יאמר לעשותו בשבת שרי, כי אין שמחה לחתן ולכלה בלא שיר, ואיסור סדרבנן שרי במקום מצוה... וכ"ש כאן שאינו אסור אלא משום גזירה אפילו לישראל, שלא נחוש אם גוי מסיב מנגן בכלי שיר, אפילו אם ישראל מצוה לשורר בכלי שיר." (סדרכי, ריווא דטרינט, שייט עמ' כו/ב סימן תתשח: שו"ע או"ח, שלה, ב, ועיין שם המפרשים: גידמן התורה והחיים, ח"ג עמ' 101 (גם כאן לא דייק המתרגם) וא. ברלינר, חיי היהודים באשכנז, 30).
 אפילו הובלת הווג הצעיר לבית-הכנסת בשבת הראשונה אחרי החתונה נערכה בטכס חגיגי ובכלי זמר. ב"סדר והנהגה של נשואין החתונה כריילפס כמנהג של ק"ק ורנק-פורט דמייין", גרפס שם בשנת תס"א, תיקנו: "ביום השבת בשחרית כהלכות לביה"ב מהויובים כל השושבינים... ולילך עם החתן עד פתח ביה"כ. ולפני החתן ילכו כל מיני כלי זמרים לנגן ולשמוח... וכה יעשו הנשים שושבניות והקרובים משני הצדדים להשכים על פתחה של הכלה ולהוליכה לבניה על מקום הכלה שבבית עם כלי זמרים כנ"ל" (סעיף ה).
 "לאחר יציאת סבה"כ ילך החתן עם הגאון אב"ד פה ועם כל השושבנים וקרובים וכל הקרואים לס"ח וכל מי שהפץ בוקר של החתן עם כלי זמרים כהלכותו כך חזירתו לבית הכלה" (סעיף יא).
 Blaetter für Jüdische Geschichte und Litteratur, שנה ב', No 6, עמ' 44-45.
 עוד בוסדורף הגיב על העובדא מה שהחירו הרבנים כלי-זמרים נוצרים לנגן בשבת, כדי לשמח חתן וכלה והקרואים. ראה Synagoga Judaica (כחרגום גרמני) באול 1603, פרק XI, עמ' 383. ווירפל קובל על המנגנים והכלי-זמרים הנגים ומצפונם הנוצרי שמשמשים את היהודים בשבת (Historische Nachricht von der Judengemeinde in... (Fürth, p. 141). מנהג זה היה רווח, בדורות עברו, גם בליטא, וואלין ובסקוטות אחרים, כאשר קבל ועד חסיו הקנת-אבל "שלא ישמע בבית ישראל שום כלי זמר שנה א" חוץ מבעת חופה שמבנימי הכלה בהינומא ולליל א' שאתר החופה, דהיינו דוקא באותו לילה שיהודי' מנגני' ראוי' לנגן בכלי זמר" (פנקס מדינת ליטא, סימן תקיד). א. ב. גוטלובר כחארו

אוהני צווייפל ווירט סיר דער עולם צו הערין דער בייא צו סכין עראינרן דען חתן זייני טרערין. במתו. צו גאט מוזטו דיין במתון הבין דו ער דיר איז סכפר דיינה עונות. ווען דוא האשט גטוהן איין עכירה בין כסוד בין באונם. מוזטו היינד תשובה טין ווייל דוא האשט קיין אנדרי כרירה: גטיט אין פסוק תשובה זחפלה וצדקה מעבירן את רוע הגזירה (3). גם ביום החופה טוט ער דיר דיינה עכירות פֿר געבן (4). אונ צו נאט בעטן חננו ועננו (4). דען ער איז דיר מוחל דיינה עכירות דיא דוא האשט גיטוהן סכר מצוה ועד חנה:

דמעות דיא טרערין זולין ווערן ביום החופה פרנאסין דען שערי דמעות זיין חתן וכלה ביום החופה ניט פר שלאסין (5). זולכם פינט מן אין אונדרי הייליגה חורה איז דער מעגש מחויב מתודה צו זיין ננד הכורא האתר פניך סחטאי וכל עונותי סחה הט דוד המלך דען פסוק גזנט אין תהלים ניא קפיטיל. דער צו ניט דען-חתן איין מורא אן ווען מן אים טוט אן דען קיטל (6).

את השפחה כבית הכלה בשבת שלפני החתונה, כותב אנב: "זהמננים בכלי שיר, אשר לא סכני ישראל המה, יצתו כנגינות, והנה כמחול תצאנה כל היום לשמח את הכלה". (זכרונות מימי נעורי, ורשא 1880, ח"א עמ' 29). ראה גם ש. ווייסנברג "ההוגה יהודית ברוסיה הרוסית" כ-MzJV 1905, חוב' XV, עמ' 62; אלוט, סחיי העם, העברי, חרפ"א, גל' כ, עמ' 9. (2) ירושלמי בכורים ע"ג, ה"ז: חתן מוחלין על כל עונותיו; ובמות סג ע"ב: כיון שנשא אדם אשה עונותיו סחפקין.

(3) תשם הנוסח שבסופו ימים-נוראים. מקורו בירושלמי תענית פ"ב ה"א: ג' דברים במטלים את הגזירה קשה [בכ"ר סד (טו) הגירסא: גזירות רעות] ואלו הן תפלה וצדקה ותשובה ושלשתן כשזק אחד. סבאן אולי "ששים אין פסוק" (נאמר בפסוק). ועי' גם כן ספר המצרים, שו"ת מ"י משה קוניץ סאובן, פראג 1857, ח"ש, סימן קלג.
 (4) מנהג תענית החתן והכלה ביום נישואיהם י"א הטעם דהוי מליחה דידהו שנמחלים עונותיהם וי"ב דידהו" (שו"ת טהר"ם מינץ, סימן קט; סגן אברהם, או"ח סימן תקעג).
 (4*) יוסתפלל מנחה בעיד היום גדול ואומר עניניו (מנהגים ר"א טירנא).
 (5) על-שי ברכות לב ע"ב: "שערי דמעה לא ננעלו".
 (6) אלוט כותב: "כא ועמוד על אפיה של אומה זו! עמים אהרים לובשים בקבר כגדי-חתונה והיהודי לובש לחתונה כגדי-קבר" (רשומות א, עמ' 357). על זה העיר שם העורך ררוואנוב: "לא בשביל כך לובשים בשעת החופה (וגם ב"מים הנוראים" וב"סדרים" של לילות

איבר דיווס זגט מן בייא דען חתן קיין תחנה

מן שיט אים ביום החופה אש אויף דען קאפף (7) סקיים צו זיין זכור כי עפר אנחנו.

ווידוים תחינות ובקשות מוזטו אויך טוהן זגין.

מן כרענט אים די הייביל אונ גערטל (8) צו טראגין.

פסח) "קיטלי, משום שהוא כגד-חקרי, אלא, להיפך בשביל כך מלבישים את הסת "קיטלי" ותכריכים לבנים, משום שהלבנים הם כגדי שבת ויום-טוב (וגם כגדי רחמים ותנינה) לעמי-הצורה, ואף לעם ישראל בכללי. העורך סביא שם אסמכתא לדבריו כסוקי קהלה, ט, ז-י, ולא ידע שכוון ל"כל בוי", הכותב על הלבשת החתן: "וסגעלים אלו סנעלים לבנים וסעשפין אותו כסלית לבנה, כדי לקיים בכל עת יהיו כגדי לבנים" (הלכות אישות). לאמיתו של דבר, קדם לו ברלינר בהגדרת ה"קיטלי" לבגד-הג, משום כך לבשו אותו ביו"כ, חג הספס ותתן וכלה ביום כלולותיהם ו"רק אחרי עכור ימים רבים נעשתה שפלה ההג הזאת גם לתכריכי-סחיים" (חיי היהודים באשכנז, 40-41). כעקבותיהם הלך גם יצחק דוב סרקון כסאסרו על ה"קיטלי" (סלילה I, לונדון תש"ד, עמ' 125) סכלי להזכיר את קודסיו, הכדחן יעקב ויוסאר כותב בזכרונותיו על "החתונות מלפנים", כי הסלית והקיטל, ככגדי נצה, נתנו לכדחן חוסר לדבריו-סוסר כבושים. הכדחן היה "סערור" את החתן, כי היום הוא יוס-הדין שלו, כדרשו ראשי-חיבות של סלית—טוב לגבר יעשה תשובה, קיטל—"קבורה יללה סהרה לוייה"! לדמעות לא היה קק! (פנסס, בעריכת זלמן רייזען, ווילנא 1922—חרפ"ג, 874).

(7) מנהג עתיק מימי התלמוד, כדי לזכור ירושלים, אשר נשתחר בסך דורות רבים ובארצות שונות. "זה אפר מקלה שבראש חתנים... היכא מנה לה כסוק חפלין" (כבא בתרא ס ע"ב). כספר מנהגים הסובא להלן, גרפס ססוך לאותו הזמן של היוסר לחתן, כבר סעיר שרק "בקצת קהלות שמים אפר על ראש החתן". משום זכר להרכן הלבישו אבותינו את החתן והכלה גם כהלבשה ססלית לשם כך. ראה: הלכות נשואין כספרי מנהגים שונים, ומנהגי החונה בימי הבינים אצל גירסן, ברלינר ועוד. כדורות מאוחרים הוסיפו גם את הצבע השחור לסמן זכר. "אין אשכנז פוירט מן דען חתן אין איינר שווארצין קאפ או איין אכל" (כרנש שפיגל, האנוי שפו, פרק לר), שורט כותב, כי החתן עוסף את ראשו כמטפחת שחורה, כמו מנקה ארובות, זכר להרכן ירושלים (Jüdische Merkwürdigkeiten חיב ספר VI, פרק כה, עמ' 3). כספור אירי "אין ספ"ד טוט מן דען חתן איין אכל קאפף אויף". (מנהגים, פרנקפורט דסין, הקכב, סח ע"ב). גיטלובר כזכרונותיו: "ולאזר אכוקות רבות ככבוד והדר ילכו האוחזנים וכראשם החתן לבוש כגדי כלולותיו, עליהם קיטל לבן וסיוליק שחור עליו מלמעלה" (שם, 32).

(8) מתנות שקבל החתן, על סתנות חתן וכלה ככלל בימי הבינים וכדורות האחרונים ראה: חיי היהודים באשכנז, 26; מ. גרונוולד MzJV 1898 חוברת א עמ' 86, נוסר 30; אלוט, סחיי העם, העברי, חרפ"א—1920, גל' סה; גיטלובר, זכרונות מימי נעורי, חוב' א, 23, 27, 29. בימי הבינים הית, כנראה, סחול-ידוע שהצריך הגזרה, אנו לסדים סהשאלה על אחד ששכר הגזרה עבור ג' דיגרים שיחגור "ויחקשט בה בימי החתונה כסחולות" וכשעת הרקודים יבקשה ססנה כחולה אתה שיסאלנה שחלך גם היא כה כסחולות" (תרופת הדשן, סימן רי).

זולכם איזט פון אונזרי מנהגים דער עיקור.
 ווייל היינט איז דער מג וויא יום כפור:
 זכור גדענק אן דיין פאטר אונ מוטער וויא זיא זיך הכין טון כמיהן.
 אונד וויא שווער אונ ביטער דיך הכן טון דער ציהן.
 דיין מוטער הט גיהט צער לידה.
 דרום זולשטו זיא מחילה בעטין פר כל הקהל ועדה:9)
 חטאתי איך הב גזינדיגט גיגן אייך מיין ליכר פאטר אונ מוטער.
 איך ביט אייך דו איר מיר זולט מוחל זיין דו איך ווער מיינה עבירות פמור.
 עז שטיט אין דער תורה כרחם אב על בנים.
 איך האפי איר ווירט ניט זיין מעיז פנים:
 טוב הדכר הזה עז איז גוט אליר דוא נעשט אכשייד פון כרידר אונ
 שוועסטער אב שייד.
 אונ ביטישט זיא מחילה פר אלר לייט10).
 אויך אב שייד צו נעטן פון דיינה אנדרי חבירים.
 אויך אב צו בעטין ווען דוא עטוואז נזונדיגט האשט לאנשי אחרים
 ימים הראשונים] יפלו עז מוז פר פלאסן גיין דיין לעהדיגה טעגין.
 בזכות זה ווירט דיך גאט בענשין דו איז דער בעשטי זעגן.
 אונ בעט צו גאט זכרנו לחיים.
 דער בייא אויך צו הכן מזל זכרנה מן השמים.
 כחתן יוצא מחופתו לרוץ אורח טוט דען חתן אן גיהן
 וויא בלר ווירשטו אונטר דער חופה שטיין.
 אוהני צווייפל שטישטו אין איינר מורא.
 דיינה חופה ליכטר ברענין שוהן צו גדענקן ליהודים היחה אורה:
 לא אמות כי אחי[ה] צו גאט מוזטו בעטין אליז ער דיך לאזט לעבין.
 דער בייא צו בעטין ער זול דיר מזל זכרנה געבין.
 עז ווירט אין היכל אויז גרופין בח פלוני לפלוני11).

9) לעווענשטיין סביא כאן בית נוסף מיעד לחתן יתום. כוודאי הוסיף בדתן אחר.
 שהשמש כומר זה, את הבית אחרי-כן:

bei dir verdorben כעויה das ist ככר את אביך ואת אמך
 Derweil dir deine Eltern seinen zu früh abgestorben.
 Als ein thust du unter die חופה gein;
 Ohne Zweifel werden heut deine Eltern vor dir sein.
 מליץ יושר

(10) = לייך, סבלוח. (11) מוטח ב.

גדענק דו מן בענשט שבע ברכות שחשטחה כמענו.
 מי יתן דש דיינה בכיות זולין היינד ווירדן אן גינוסין.
 גאט לווי דיא מלכי רחמים צו דיר קוסין.
 זיא זולין דיר עצות געבין לטובה.
 בזכות זה ווירשטו איין נעטן איין שיכה טובה.
 נגד זה מוזטו דיר פאר נעטן מיט דיינה לייט טרויליך צו לעבין.
 ווירט דיר גאט מזל זכרנה געבין.
 דאך מוז איך דיר צו פר שטיהן געבין דען זמר אלזו.
 עז שטיט אין פסוק על כן יעזוב איש את אביו ואמו ודבק באשתו
 סומא סטרים12) דוא ביקומשט יעצא איין ווייב.
 השיי הט זיא כשאפין איין ריפ אויז דיינום לייב.
 דען גאט הט גיזאגט לא טוב היות אדם לבדו
 שטיט ווירט אעשה לו עזר כנגדו.
 עתה היצונד איז דיא צייט אלזו מן דיר מוז פאר זינגן אונ זאגין13).
 ווען דוא מיר ניט גלויבשט קענשטו אנדרי לייט פראגין.
 פר השיי מוזטו הכין אלי צייט מורא.
 אונד מוזט אלי טאג זיין קובע עתים לתורה:
 פור נתן לאביוני[ם] גוויין דיך צדקה צו געבין איז איין גרושי סצוה.
 אונד טכין עטליכה קרובים אונ עניים צו געבין איר קצבה.
 וועהר דיא הנד אויף הלמין טוט איז גיהיישן איין עני.
 לשם שמים צו געבין זול זיין דיין כונה.
 צאו וראו איזה דרך טובה שירבק בה האדם הבין אונזרי חכמים סחקן גוועזין.
 אונ ווער קיין למדן איז זול פלייסיג אין טייטשי ספרים לעוין14).
 בזכות זה ווירשטו גרייכין לשיכה טובה.
 מקיים זיין תורתנו אל תעזבו.
 קודם כל הער מיר צו ליכר חתן מיין
 וויא דוא זולשט אין דיין מוים עוסק באמונה זיין.
 גדענק אן פסוק יריך עשוני ויכונן[נו].
 ווירשטו מוים טרייכן באמונה.
 ראשית חכמה פאר הער יראת ה' זייא גאטס פֿורכטיג מוזטו חפלה מוהן.

Summa summarum (12)

(13) כטוי הווה ער היום באידית המדוברת כמובן לשפל הרבה כדבר.

(14) ראה י. צינברג, דער קאמף פאר יידיש אין דער אלט-יידישער ליטעראטור, סילא-

לא גישע שריפטן, II, עמ' 86 ואילך.

זוא בקומשטו פון השיי גוטן לוחן.
 וואז דיר גאט כשערט מיט דיין ווייב זיאי לושטיג אונ פֿרעליך.
 דנקי השיי דו ווא דראן הלשט שטחתי כביה הי נלך.
 שלום בית מוזטו מיט דיין ווייב אונ קינד אונ הויז נזינד הבין.
 מסים אן דער הערשפט אונ חון קהל שפאר זיך ניט אונ גיב אלי גאבין. גיב
 מעשר פון דיין נדן אונ פון אלי האנדיל, דוא ווירשט עושר בין איך דיר מבשר.
 עז שמיט אין פסוק עשר — כשכיל שחתקשר (15).
 תן חתן לעב, גיב היינט מתנות צו דיא נרין (16) אונ הזנים משוררים (17)
 סרוויר (18) כלי זמרים (19).
 (15) שבת ק"ט.

(16) לצינים. כחקנות משנה תליב של יהודי סולין כאמשטרדם התקינו: "הלצינים
 והאורטריגניש יכולים להעמיד מעליר, דהיינו הלצינים מעליר אחר" וכו' (ציונים, קובץ לזכרונות
 של ששחוני, כרלין תרמ"ט, עמ' 177, עיניי מעודות, פ"ד). אחר מתקדיהם של הלצינים אנו
 מוצאים כבר במהרי"ל: "צלצלים אחר שהוא כלי זמר שמשחקו בו הלצינים, שתולין פעמונים
 בעצים ומכין זה לזה באצבעות לקשקש הפעמונים וקורין לו פריצין" (ליקוטים).
 (17) גם להם היתה הנסח צדדית. בסוף הסעודה, לפני ברכת הסוון, היו עושים "מי-
 שבריר" לכל מחותן וזושבין ובעד זה היו החון ומשורריו מקבלים מן המכורכים מתנות-וד
 (יוזבאר שם, 875, ווייסנברג שם, 71).

(18) בתקנה לסעודות שנתחדשה באמשטרדם כבודש אייר תע"ז, הנכילו את מספר
 הקרואים והמוזמנים להתונה וכתובם גם מי שרועה להערים "כלומר סרבן", כדי להשתתף באופן
 כזה בשמחה. הרשות למלצרות נהונה רק לשבורים "אם לא סרבך דיא פאר שכירות סרבן".
 בדרך כלל בא המלצר, מלבד על שכרו הקבוע מצד המחותנים, גם על שכר-אורחים והיה בין
 אנשי שכי"ם=שמש, ברחן, סארווער, שלשה אלה שהיו מקבלים רשמים מתנות-כסף על החתונה.
 ויוזבאר מספר בזכרונותיו, כי מידורון-דרשה" היו מנכים אחוז בשכיל הכדחן וכלי-זמר
 וגם בעד המלצר, והיו מקרים שהגיע לכל אחד סכום של מאתיים רובל.

בקצת מקובות, ביחוד כרוסיה הרוסית, היתה למלצרים הננסה מיוחדת כמינה והיא
 מ"סרקזובה", שגנישים לחחן וכלה אחר החופה. ו"המכשל (הוא הסארווער) יקח מתוך הקערה
 של הוונ" — כותב גוטלזכר — "ויתן לכל אחד בקערה מיוחדת מן המרק, בכסף מלא יתנו להם,
 כי שלם ישלמו לו המתחנים איש כפסת ידו" (זכרונות מימי נעוריי, 33, ראה גם ווייסנ-
 ברג MzJV עמ' 70).

(19) המנגנים והכלי-זמרים" חשכו ככל הדורות אחר מהמקומות הראשיים מטקס המגוון
 של החתונה היהודית. כבר אמרו ימי אין שמחה לחתן ולכלה בלא שיר" (לעיל הערה 1) או
 בלשון מהרי"ל: "שלא יעשו הנישואין בלי בלי זמר דהוא עיקר השמחה של חתן וכלה". לפי
 המקרים שמלאו בחיי העם, ראויים הם לתערכה יותר יסודית ומקיפה, מכפי שזכו עד כה בתקר
 החיים התרבותיים. לשון הכלי-זמרים" ונתה לכמה מחקרים. אלוש ייחד להם פרק, מוסד בעיקר
 על המסורת האזוית הקלמית וספורי-העם, כספרו מלאכות און בעלי-מלאכות. עדיין שמור
 חומר רב בספריו-הזכרונות המרובים של בני-הדור הקרובים לנו. כך, למשל, מספר יחוקאל
 קאטיק על אודות הכלי-זמרים מקאברין עם שעכסל בראש. שעכסל זה היה מפליא לנגן וקנה

זונשט זיין זיא ניט לושטיג שרייען וויא דיא פנרים.
 יעצונד גיא אונטר דער חופה למזיט מיט דיין כלה.
 סיר ניב צום ערשטין איך נעם פר אנדריי אלה.

איין שיין זמר צו זינגן ווען מן דיא כלה
 פֿלעכטיין מוט

ש שוויגיט שטיל אירה שינה מיידליך אונד ווייכס לייט,
 אלי דיא דא זיין גיקומן צו דער האכצייט,
 איך וויל אג פננין צו זינגן פון דיא אלטי רעכטיין.
 ווייל מן היצונד מוט דיא כלה פֿלעכטיין —

ט מיין ליבה כלה לאז דיר זאגין,
 וויא עז זיך בייא אדם וחזה הט צו נטראגין,
 הקביה הט אדם הראשון כשאפין גנין אליין.
 קיינד וואהר אויף דער וועלט דו אים זאל כהילפיג זיין —
 וו וואז קן דען איין מאן אלייניג מאן,
 ניט קאכין ניט באקין ניכט וועשין, הקביה זאך קיין עלענד אן.

שם-טוב גם בין הפריצים, שהומינו אותו לנשפיהם והיו מעניקים לו ביד רחכה. אבל הוא
 היה משתטם מהומנותיהם, השיב פניהם רוקם בהתנעלות "שאינו יכול להשאיר חתינה יהודית
 בלי בלי-זמר" (מיינע זכרונות, כרלין תרפ"ב, ח"א, עמ' 197). ברחשי-לב מזכיר מרדכי
 ספקטור את הכנר יודל, "המנגן המפורסם ביותר בכל פודוליה". זיין מידעלע האט נישט
 געשעילט נאר גערערט, געוויינט און געלאכט ווי אלעבעדיקער פענסט" (סיין לעבן ח"א עמ' 81).
 שכרם של הכלי-זמרים לא היה קבוע, כמו אצל שאר משמשי-החתונה. עיניהם היו
 תלויות ביחוד לסחנות הקרואים. בדיוק יותר: הרוקדים והרוקדות. הם היו מקבלים שכר מכל
 מחול. אצילו נקבעו מחירים למחולות ידועים. הרבה תפקידים מלאו הכדחן והכלי-זמרים ככוחות
 משותפים ובהרמוניה. גם בראשית ה"זמר לחתן" כאן סונה הכדחן: "גיט אכטונג אויף דען
 חתן ליר איהר בלי זמרים". טרונק סתאר את התרגילים המשותפים: "מי'האט זיך געהערט
 אפגעריסענע כדחנישע שטייגער-סאטיוון אין דאס גילדענע לויבן-קול פון נח נאשעלסקער.
 מי'האט געמאכט פראכעס. די כדחנים האבן זיך כאמיט איינצושפילן זייערע לירער און זאגענצן
 און דער צוואסענקייט מיט די קאפעליעס" (פוילן, א, 148). ויוזבאר מינה כמה הכנסות משוחפות
 ש"העולם היה מהנה את הכלי-זמרים והכדחן לפי כבודם". בנגן "מול-טוב-מאנק" רקוד עם
 הכלה אחרי "באדעקענס", שכל הנשים השחתמו בו, מחול-כשר או מחול-סצוה אחרי סעודת-
 החופה ובעוד הודמנויות אחרות.

התייר סומאראקאב (לעיל I, הערה 17) משבח מאד את המנהג היהודי, שהאורחים
 מעניקים למנגנים, נמצא שבעל השמחה אינו חסר והכלי-זמרים נהנים. בוכן שאצל הנוים, הוא
 מתאונן, הרבה מתרוששים כמקרים כאלה.

הש"י נאם איין ריפ אויז זיינס לייב,
 כשאפיט דרויז אונזר טוטר חוה צו איינים ווייב (1),
 מלאכים וואהרין זינגן און הש"י זעלכרט פלעכטיט דיא כלה (2) אונ טיט
 פֿיר אונ צוונציג פאר קליידר ציהרן (3).
 מיכאל גברואל ווארין דיא כלה אונטר דיא חופה פֿיהרן (4).
 די אנדרי מלאכים ווארין אים פֿלייש בראטן,
 דז זאך אכר צו דיא שלאנג דז איז דער שטן (5).
 ליכר אדם זגט הש"י זיך אלהיר טונין צווייא בוים שטיין,
 דער איינה היישט עץ הדעת צו דעס זולשטו ניט גין,
 אויך ניכט דער פון עסין,
 נעם דיא מצוה אין אונ טוא זיא ניט פֿרגעסן
 כלה לעב לאז דיר זאגין,
 דיא שלאנג הט אדם אונ חוה ניט גנינט דז זיך אזו גוט מיט אננדר פֿר
 זיא הט דיא חוה אן גרייצט פון בוים צו עסין,
 הט סן איהנן דעס טאט צו גטעסין (7) —
 היר מיט אכר דז חוה זאל בלייבין לעכין,
 האט איר הש"י דרייא מצות גנעכין (8)
 חלה — נדה — הדלקה — זיין זיא גנאנט,
 זיא זיינין שון בייא דיא ווייכר לנג ביקאנד.
 נון ליבה כלה דיא דרייא מצות נעם זיא וואהל אין אכט,
 אונ זעהר וואהל מיט אלי סיגליכשטי פֿליים כטראכט,
 ווער זיא אכר ניט חיו אין אכט הט גיגוסן,
 ווירט עז גדאכט ווען זיא אין קינטס נימן צו טוט קומן (9) —

(1) "שגטלו מסנו צלע אחת ונתנו לו שפחה לשמשו" (סנהדרין לט).
 (2) "מלמד שקלעה הקב"ה לחוה והביאה לאדם הראשון" (ברכות סא ועוד).
 (3) "אלא משקשטת בכ"ד מיני חכשיטין אח"כ הביאה לו" (בראשית רבא יח [ב]).
 (4) בכ"ד ח (טז) מיכאל וגברואל הם היו שושבינין של אדה"ר. ובברכות שם: מלמד
 שנעשה הקב"ה שושבינין לאדה"ר. עוד מקורות על התוגת אדם וחווה ראה: ל. גינצבורג, Le-
 gends of the Jews כרך ה עמ' 90 הערה 48.
 (5) "אדם הראשון מיסב בגן עדן היה והיו מלאכי השרת צולין לו כשר ומסננין לו
 יין הציץ בו נחש וראה בכבודו ונתקנא בו" (סנהדרין נט ע"ב).
 (6) ב"ר סוף ע"י ית.
 (7) gemessen, טרוד. לוטר הביאו עליה עונש סות.
 (8) ב"ר סוף ע"י יו.
 (9) משנה שבת, פרק ב, ו: על שלש עבירות זכו.

לחן אונ כלה לאזט אייך כיפעהלין.
 טוט אייקר אויגין פון דער צדקה ניט פֿר העלין (10).
 צו גמילת חסד זאלט איר אלי צייט זיין אן גברייט.
 דען וויא בלד מכט חיו הש"י אויז דיא רייכו ארטי לייט —
 זויכרי הויז הלטונג זאל דיא הויז פרויא איטר פֿירין.
 דען סן אונד זיינה פֿריינטס כבוד יעדד צייט עסטירן (11).
 דען סן אונד דיא קינדד אן צו הלטין צו דער תורה (12).
 מיט יראה שמים וויא דא הט גכאטיין האל הגדול הנכור והנורא
 נעכט אין אכט מיינה ווארט.
 איין אשה זאל ניט אויז דעס הויז לויפן בלד דא בלד דארט (13).
 אויף דער היים הכט קיין חרטה,
 עז נומין איינים מער אליו איין טוקאמה (14)
 היצונד קענט איר אונטר דער חופה גין לשלום ולחיים.
 הש"י גיב אייך מזל וברכה כפל כפליים.
 סיר וועלין דען זמר בשליסן
 לאזט טיך עפוס פן דען איין ווארף (15) גניסן.

(10) verhehlen, הסתר.
 (11) = עסטירן, להוקיר, לכבד.
 (12) על פי ברכות יז.
 (13) על גשים רעות פרסניות, ראה בספרי דער קאס פ זכו, 122.
 (14) מטבע.
 (15) Einwurf, סתנות הקרובים והירידים. גירסן, החזרה והחיים, ה"ג 97 הערה 1.
 בגבית-עדות מזכיר אחד נשכחות: "וגם גרענקשטו אלש סיר האבן תתני" [ס] ו"יש אויף איין
 תהונת בייא וואכט נאכט כואמין גווען, האשטו סיר אויש גנארם איין טיט בעלט, וואש תאב
 פֿר דיר גטוט איין ווארפין דיא כ"ז [כלי-זמר]" (צלעות חבית, ס"ט, דף יוד/א, סעיף ז).